

<http://demavend.com.tr/ekitaplar.htm>

С.Б. Бектемирова Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Алматы, Қазақстан, ҚазҰУ
Ауесхан Р.

Насеттере университеті, Анкара (Түркия).

PhD докторанты

«ТҮРКІ ФИЛОЛОГИЯСЫ НЕГІЗДЕРІ» ЕҢБЕГІНІҢ ҒЫЛЫМИ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

The screenshot shows the homepage of the Demavend website. The main content area features a large book cover for "DOĞU GÖÇ EDEBİYATI" (Eastern Migration Literature). The cover is green and white, with the title in large, bold letters. Below the title, there is a colorful word cloud containing various terms related to migration and literature, such as "Roman", "Causma", "Mevlana", "Kazakistan", "Anadolu", "Eski Türk", "Yeni Türk", "Klasik", "Modern", "İngilizce", "Muhadele", "Çin Diresi", "Emelbilim", "Kazakistan", "Mevlana", "Kazakistan", "Mevlana", "Kazakistan", "Mevlana", "Kazakistan". The website header includes navigation links like "Ana Sayfa", "Yayınlar", "Genç-Cocuk", "Hakkımızda", "İletişim", "Döryalar", and "E-kitaplar". The left sidebar contains social media icons and a list of books for sale.

The screenshot shows a page on the Demavend website featuring a book cover for "FARABI'NIN HAYATI, ESERLERI VE KITAB EL-MUSIKA EL-KEBIR ADLI ESERININ TIPKI BASIMI" (Life and Works of Farabi and the Facsimile of His Work Kitab El-Musika El-Kebir). The cover is orange and white, with a portrait of Farabi on the left. The text on the cover includes "HAZIRLAYAN: PROF. DR. ABDULLAH KIZILCIK" and "DEMAYEND". The page also includes a table of contents or a list of books for sale, with columns for title, author, and date. The website header and sidebar are visible, showing navigation links and social media icons.

Белгілі түркітанушы, ғалым Алтай Сәрсенұлы Аманжоловтың өр тұлғасы, теңдессіз ғалым бейнесі біздің санамыздан ешуақытта да өшпейді. Ғалымның хаты өлмейді демей ме, дана халқымыз. Артына мол мұра қалдырған Алтай Сәрсенұлының жарқын бейнесі әрдайым жадымызда қалады. Ғалымның ғылымға берілгені соншалықты орта ғасырда өмір сүріп, таза ғылыми шығармашылықпен айналысқан ата-бабаларамыз Әл-Фараби, Махмұд Қашқариларды еске салады. Сол ғұламалар ғылым тазалығына қалай көңіл бөлсе, Алтай Сәрсенұлы да ғылымға сондай құрметпен, таза жүрекпен қараған. Ғалымның соңғы жарық көрген кітаптарының бірі «Түркі филологиясының негіздерін» оқып отырсаңыз, ғалымның ғылымға деген тазалығына, өз ұлты деп соққан жүрегінің ақтығына қайран қаласыз. Еңбек күрделі, түркологиялық ғылыми зерттеу болсадағы, әдеби шығарма секілді бас алмай оқисыз. Оқыған сайын тереңіне бойлап, қайтара оқысаңыз қайтара көп байламдар түйесіз. Оның себебі еңбектің жүйелілігі, сондай ыждаһатпен жазылғандығы, автордың жүрегін жарып шыққан сөздерден тізілгендігі, және де ғалымның келешек ұрпаққа айтқан өсиеті екендігінде. Иә өсиеті секілді, өйткені еңбектің әр бір тарауынан кейін өз ойын қорытып, сол мәселе бойынша жастарға жол сілтеп отырған. Ғылымға қалай келу керек, ғылыммен қалай айналысу керек, ғылым жолы қандай болады деген секілді сұрақтардың жауабын осы еңбектен таба аласыз.

Енді еңбектің мазмұнына тоқталсақ, кітап он тараудан тұрады. Әр бір тарауға автор лайықты ат беріп отырған. Бірінші тарау – *түркі филологиясының өзекті мәселелері, зерттеуші толғаныстары*; екінші тарау – *тіл және этнос, атаулар сыры*; үшінші тарау – *төркіні бір тіл өрісі*; төртінші тарау – *түрік тілі. Тілдік үлгілер*; бесінші тарау – *көне түркі руникасы*; алтыншы тарау – *көне түркі графикасының өзге түрлері*; жетінші тарау – *көне түркі ескерткіштерін зерттеу жолында*; сегізінші тарау – *«Құтадғу біліг» дастанынан үзінділер*; тоғызыншы тарау – *араб, латын, орыс графикасы негізіндегі қазақ жазуының үлгілері*; оныншы соңғы тарау – *петроглифтер әлеміне саяхат*. Ары қарай қорытынды сөз, «Түркі филологиясына кіріспе» пәнінің типтік бағдарламасы берілген.

Кітапты ғалым өзінің ардақты әкесі қазақ тіл білімінің негізін салушы ғалымдардың бірі Сәрсен Аманжоловтың жарқын бейнесіне арнаған болатын. *«Түркі филологиясы мен тіл ғылымының кемеңгері, ардақты әкемнің жарқын бейнесіне арнаймын»*.

Еңбек жалпы түркі филологиясына, түркітанудың өзекті мәселелеріне, түркі тілдері мен халықтарының қалыптасу тарихына, жекелеген түркі тілдерінің өзіндік ерекшеліктеріне, көне түркі жазуының тарихына, жазба ескерткіштерді талдауға арналған.

Түркітануға келем деуші, осы салаға қызығатын жас мамандарға, студенттерге, түркітануға қызығатын жалпы қауымға арналған тамаша еңбек. Еңбектің ғылымилығы да, көркемдік тілі де толыққанды. Автордың осы еңбегін қайтара оқудан еш жалыққан емеспін. Оқыған сайын таным көкжиегіңіз кеңейе түседі.

Түркі филологиясының өзекті мәселелері, зерттеуші толғаныстары деп аталатын бірінші тарау – *жазба дәстүр және әдеби тіл; сөз Қазақстан эпиграфикасы жайында; өнегелі өмір, нұсқалы жол; Қытайдағы түркітану және жазу туралы ойлар; Бауырлас елдің бауырмал құшағы; Түрік еліне, Түрік жеріне ризамын; Әке туралы толғаныс* деп аталатын

шағын тараушалардан тұрады. Мұндағы әр бір тараушалардың не жөнінде екендігін аттары айтып тұр. Жазба дәстүр және әдеби тіл тармақшасында көне түркі ескерткіштері көне түркі әдеби тілдерінің болғандығы дәлелдейді деген пікірді басшылыққа алған. Көне түркі жазба тілдері тарихи даму барысымен, манихей, соғды араб жазуларындағы жазба дәстүр ескі түркі жазба әдеби тілдерінің дамуына жол ашып, сол бастаудан өзбек, ұйғыр, қарақалпақ, қазақ, түрікмен жазба тілдері тарағаны белгілі. Жазба тілдің бірден бір көрсеткіші жазба ескерткіштер екендігі анық. Олай болса көне түркі тіліндегі ескерткіштер, ескерткіштер тілі қазіргі түркі тілдерінің жазбалық сипатын тым тереңнен алатындығын Алтай Сәрсенұлы дәлелді етіп айтқан.

Сөз Қазақстан Эпиграфикасы жайында тараушасында Қазақстаннан табылған тас, металл, сүйек, сазбалшықтарға ойылып жазылған таңбалар, олардағы мәтін, аударамалары туралы жазған. *Өнегелі өмір, нұсқалы жол* деп аталатын шағын мақала түркітану ғылымындағы елеулі еңбек атқарған лингвист, этнограф, археолог, түрколог, ғалым, қоғам қайраткері В.В. Радловқа арналған. Алғашқы табылған көне түркі ескерткіштерінің қомақтылары болып саналатын Күлтегін, Білге қағанға арналған ескерткіштерді Н.Ядринцевтің тапқаны белгілі. Көне түркі жазуының құпиясын дат ғалым В.Томсен ашқаны тағы белгілі. Алайда аталмыш ескерткіштердің алғашқы болып аудармасын жасап, жариялаған ғалым В.В. Радлов болатын. Көне түркі ескерткіштерінің мәтініне аударма жасау барысында алғашқыда қателіктер жіберсе де, (В.Томсен тарапынан түзетілген) кейін сол қателіктерді түзеп, түркітану ғылымына білікті мамандар даярлап, түркі халықтарының фольклорын жинап, тілдерін зерттеп көп еңбек сіңірген тұлға екендігін еш естен шығармаймыз.

Қытайдағы түркітану және жазу туралы ойлар. Мұнда ғалым Қытай елінің астанасы Пекинге барған сапарын жазған. Осы мақаласында лингвист ретінде қытай тілінің ерекшеліктерін көрсетеді. *«Тәуелсіз Қазақстан мен Қытай елінің ғылыми, мәдени байланыстары кеңейе түсуімен түркітану саласында ортақ зерттеулер жүргізілсе, қомақты табыс пен игі нәтижеге қол жеткізуіміз сөзсіз»*, - дейді ғалым. Тарихи жазба деректердің ең ескілері, ең көнесі қытай жылнамалары екендігі белгілі. Көне түркі жазуының жұмбағы шешілмей тұрған кезде Күлтегінге арналған тас ұстынның төртінші бетіндегі қытай иероглифтерімен жазылған мәтіннен түріктердің ханына арналып орнатылған ескерткіш екендігі белгілі болған болатын. Жалпы көне түркілік болсын, орта ғасырлық болсын біздің тарихымыз Қытай деректерімен тығыз байланысты. Оған себеп жазу сызуы бізден әлдеқайда ерте дамыған қытайлықтар тарихты қағазға жазып қалдырып отырған. Әрине Қытай жылнамалары немесе Қытай деректері тарихтың өңін бұзбай сол қалпында хатқа түсіріп отырды дей алмаймын, алайда қытай мұрағаттарына, деректеріне, кітап, жылнамаларына мойын сұқсақ көптеген тың дерек, мәліметтерге, айғақтарға жолығарымыз анық. Сол себепті де Алтай Сәрсенұлы Қытай еліндегі түркітанумен ортақ зерттеулер жасап, бірігіп жұмыс жасау нәтижелі болатын еді деген жоғарыдағы пікірін білдірген болатын.

Түрік еліне, түрік жеріне ризамын деген мақаласында автор Түркия елінде болған сапарларынан түйген ойларын жазған. Тоқ етерін айтқанда Түркияда бастауыш сыныптарда бүлдіршіндерге көне түркі әліпбиін жаттатқызады, ол кәдімгі мектеп бағдарламасында бар екендігін жазған. Бұл шынымен үлгі аларлық іс. Балаларға жас басынан ата-бабалары

қалдырған мұраны насихаттап өсірер болса, жас баланың Отанға деген сүйіспеншілігі тереңнен тамыр тартып, ол жас есейгенде жүрегіндегі сол отансүйгіштік жапырағын жайып, жемісін берер еді. Біздің елімізде де орта сыныптардан бастап Күлтегін, Білге қаған (Орхон-Енисей) ескерткіштері туралы алғашқы мағлұматтар берілуде. Болашақта біздің елде көне түркі әліпбиі, жазуы жеткілікті дәрежеде насихатталады дегенге сенемін.

Екінші тіл және этнос, атаулар сыры деген тарауда *көне түркі этногенезі проблемасы; атауда алуан сыр бар; XV ғасыр қазақ шипагерінің сөз байлығы; шежіре мәліметтері; «Албан атауы» жөнінде; «Қазақ атауы» жөнінде* секілді тақырыптар қамтылған.

Түркітану ғылымының аса маңызды да күрделі саласы көне түркі этногенезі мен алғашқы түркі тілінің дамуына келіп тірелетін проблемалары болып табылады. Бұл мәселені шешпейінше қазіргі түркі халықтарының ата-баба, үрім-бұтақ зәуатының басынан кешкен өмір өткелдерін де, арғы тарихын да, көне түркі тілінің қалыптасып, дамуының жөн-жосығын да, сала-саламен тармақтана өрбуін де, өркені өсе келіп бүгінгі тілімізбен жалғасуын да, халықтардың бір тамырдан нәр алған тарихи-мәдени ортақтығын да, көне түркі этногенезін де, басқасын былай қойғанда, қазіргі түркітілдес халықтардың шығу тегін де ашып көрсету әрине, қиын (Түркі филологиясына кіріспе, 40 б.). Түркітанудың ең өзекті мәселелерінің бірі көне түркі этногенезі проблемасының маңыздылығын Алтай Сәрсенұлы осылай бағамдайды. Ғалымның осы ойына пікір қосудың өзі артық. Бәрі айқын. Осы орайда ғалым көне түрік тілінің шығуын ежелгі шумерлермен байланыстырып айтқан пікірін келтірмекпін. Түрік тілі жөніндегі ең алғашқы мәлімет Шумерден табылған б.д.д. IV-III мыңжылдықтарды меңзейтін идеографиялық жазба ескерткіштерінен байқалатындығын айтады. Шумер тілінің ескерткіштерінен көне түркі тіліне тән ортақ лексикалар кездескен. Осыған қатысты неміс ғалым Ф.Хоммель шумер тілімен алтай тілдерінің туыстастығы туралы пікір айтқан болатын. Бұл пікір дәлелденбесе де, көне түркі тілі мен шумер тіліндегі лексикалық ортақ элементтер шынымен ойлантады. Осы тұрғыда Алтай Сәрсенұлы Шумер атауын сарыарқадағы Кеңгір өзені, Кеңгер жерімен байланыстырады. *Шумердің өз аты аккад (семит) тілінде бұрмаланып айтылғанығын, шын аты Кенгер немесе Кеңер болғандығын белгілі шумеролог А.Фалькенштейн дәлелдеп көрсетті (Түркі филологиясына кіріспе, 45б.).* Ғалымның пікірінше Кеңгір өзені мен Шумер атауының сәйкес келуі тегін емес, тілдік жақындық мен тайпалардың араласып байланысуынан пайда болады.

Үшінші Төркіні бір тіл өрісі тарауында *тілдік туыстастық және түркі тілдері; Көне түркі тілі және оның диалектілері* секілді тақырыптар қамтылған. Бұл тарауда да ғалым осы мәселелер төңірегіндегі өзінің ғылыми пікірлерін дәлелді келтіреді. Көне түркі тілін, ескерткіштерін зерттеген В.В. Радлов бастаған, С.Е. Малов, А.Н. Кононов, А. Габен секілді көптеген түркітанушы ғалымдар көне түркі тілдерінің диалектілері туралы жазды, зерттеді. Әсіресе В.В. Радлов ұсынған көне түркі тілдерінің солтүстік, оңтүстік және аралас диалектілері болған деген пікірін келтіреді. Сонымен қатар ғалым А.Н. Кононов ашина және ашиде диалектісі деп бөліп алып, Күлтегін ескерткішін ашина, Тоныкөк жазуын ашиде тайпасының диалектісімен жазылған дейтін пікірін де айтқан болатын. Түркітанушы ғалымдардың айтқан пікірлерін жоққа шығармай, олармен санаса отырып Алтай Сәрсенұлы түркі тілдерін алғашқы болып жіктеген, зерттеген Махмұд Қашқаридің еңбегіне осы көне түркі тілдерінің диалектілері

мәселесеі төңірегінде де жүгіну керектігін айтады. М. Қашқари арғу тайпасы оғлан сөзін оғла деп айтатындығын, дж-й джоғ – йоғ құбылысы оғыз бен қыпшақ тілдеріне тән екендігін жазып кеткен болатын. Ғалымның сөзімен қорытсақ *көне түркі диалектілерінің ерекшеліктерін жан-жақты айқындау түркі тілдерінің тарихи дамуын терең тануға мүмкіндік береді.*

Төртінші тарау – *түрік тілі. Тілдік үлгілер де* түрік тілі туралы ғалымның тілші маман ретіндегі пікірі, түрікше-қазақша мақал-мәтелдер, түрік тіліндегі мәтіндер, олардың қазақша аудармалары берілген. Атап айтар болсақ, *Қорқыт ата* аңызы аудармасымен, Мехмет Емин, Решат Нури, Назым Хикмет, Әзиз Несин, сынды авторлардың таңдаулы шығармаларынан үзінділер аудармаларымен қоса берілген. Сонымен қатар түрікше-қазақша фразеологиялық сөздік, сөздіктің құрылысы мен жасалу тәсілдеріне де осы тараудан орын берілген.

Бесінші тарау – *көне түркі руникасында* еңбектің ең негізгі бөлігі берілген. *Көне түркі руникалық жазу ескерткіштері, жазудың алғашқы түрлеріне көз салғанда, Орхон жазба ескерткіштерінің текстологиясы жайында, Енисей жазба ескерткіштерінің жинағы туралы, Талас руникасының түрлері, Енисей руникасының түрлері, Орхон руникасының түрлері, Күлтегін ескерткіші, Тұңйұқұқ ескерткіші, Онгин ескерткіші* деп аталатын бөлімдерінен ғалымның көне түркі тіліндегі ескерткіштерге жасаған талдауымен қоса аудармасын, ғылыми көзқарасымен таныса аласыз. Көне түркі ескерткіштерінің ең маңызды, үлкендері болып саналатын Орхон, Талас, Енисей ескерткіштеріне қайыра тоқталып, олардың ең үлкен ескерткіштері дегендерінің көне түркіше мәтініне өзінің жасаған аудармасын ұсынған. Басқа зерттеушілер тарапынан болған біраз қателіктерге көзжұмбай, орынды көрсетіп кетіп отырған. *Көне түркі жазуының жұмбағы толық шешілген кезде дүниежүзіндегі алғашқы алфавиттің пайда болу проблемасы шешіледі.* Көне түркі жазуы әріптік жазу екендігі шындық. Алайда кез келген жазудың қалыптасу тарихына қарар болсақ бірден әріптік жазу болып пайда бола салмайды. Жазу өзінің даму кезеңдерінен өтіп барып қажеттілігі арта түспек. Сол секілді көне түркі жазуы әріптік жазу болып қалыптасудан бұрын пиктографиялық, идеографиялық жазулар кезеңін басынан өткерді. Оған дәлел Қазақстан, Моңғолия, Қырғызстан, Ресей территорияларынан табылған тасқа қашалған, мерзімі жағынан өте көне *таутеке, күнқұдай, түйе, балық, аңшы, жылқылар* бейнеленген суреттерді айтсақ болады. Көне түркілік мәдениеттің алғашқы бастамалары осылар болатын. Жазудың алғашқы түрлері деген тараушада ғалым осы мәселе төңірегінде көп соны пікірлер білдірген болатын. Толығырақ еңбектен танысыңыздар.

Алтыншы – *көне түркі графикасының өзге түрлері* деп аталатын тарауда *ата-бабамыз көне грек алфавитін білген, Манихей және ұйғыр жазуындағы көн түркі ескерткіштері, Араб жазуындағы орта ғасыр түркі ескерткіштері мен ескі жазба тіліміз жөнінде* деген бірқатар өзекті мәселелер сөз болған. 1962 жылы Жетісу жеріндегі Тайғақ шатқалынан тибет жазуымен қатар грек жазуы жазылған тас табылған болатын. Осындағы грек жазуын зерттеп, аударып алғаш жариялаған – ғалым Алтай Сәрсенұлы болатын. Осыған байланысты ғалымның пікірін толық келтірсем: *Біздің ойымызша, көне грек жазуы Ескендір патшаның заманында, я одан бір-екі ғасыр бұрын таралып, Орта Азия мен Қазақстан жерінде әлдебір құпия «өнер» есебінде, буддалық монастырьлерде ұзақ уақыт өткеніне қарамастан, өзгерілмеген қалпында қолданылған. Көне түркі алфавиті мен ертедегі грек алфавиттерінің арасында*

генетикалық байланыс, туыстық байқалып отыр. Көне грек графикасына негізделген көне түркі жазуы 1964 жылы Кетпентау жотасының Таңбалытас деген жерінен табылды. Бұл жазу таутеке бейнесіме бірге үлкен жартасқа қашалған. Табылған жазудың құрамында жеті әріп бар (негізінен, көне гректікі, біреуі – көне түркі руникалық Q Қ әрпі, ал В Б әрпі осы екі алфавитке де тән). Бұл жазу көне түркі тілінде оңнан солға қарай оқылады: ақ бапам «ақ бабам, қасиетті бабам, ардақты арғы атам» (Түркі филологиясына кіріспе, 228 б.).

Жетінші тарау – *көне түркі ескерткіштерін зерттеу жолында тарауында көне таңбалар сырына үңілгенде, Кеңгерес – Кеңгір (руникалық ескерткіштерді оқу методикасы турлалы), Батыс Қазақстаннан табылған қола айнадағы көне жазу, Шығыс Қазақстаннан табылған көне түркі руникалық ойма жазулары сыр шертеді, Ақыртас кешенінен табылған руникалық жазу, Киелі Меркідегі руникалық жазулар, Орхон мәтіндерінің қазақша аудармасына қатысты бірқатар ескертпелер* деген тақырыптар сөз болады. Көне түркі бітігі (жазуы) тек тасқа қашалып жазылған жоқ, сонымен қатар қағазға, ағашқа, тұрмыстық бұйымдарға да ойылып жазылған болатын. Соның дәлелі айнаға және Есік қорғанынан табылған күміс тостағаншаға (түркітанушы Қ.Сартқожаұлының пікірінші күміс ожау) ойылып жазылған жазуларға Алтай Сәрсенұлы талдау, аударма жасаған болатын. Сол мұралардың аудармалары мен текстологиясымен еңбектен толық таныса аласыздар.

Сегізінші тарау – *«Құтадғу білігі»* дастанынан үзінділер, дастанның Ұйғыр жазуындағы Герат және Араб жазуындағы Наманган нұсқасына орын берілген.

Тоғызыншы – *араб, латын, орыс графикасы негізіндегі қазақ жазуының үлгілерінде* дейтін тарауында Араб-қазақ алфавитінің реформаланған жаңа түрі, орыс графикасына негізделген қазіргі қазақ алфавиті, араб-қазақ көркем жазуының түрлері, С. Аманжолов оның өнегелі өмір жолы мен ғылыми көзқарастары, ханзуша-қазақша сауаттық сөздік, ханзуша-қазақша диалог, А.С. Аманжолов, Сызықтардан сыр тартсақ, Өшпес өмір үні секілді мақалаларға орын берілген.

Ең соңғы *петроглифтер әлеміне саяхат* дейтін тарауда *Қалба бейнелері, Көне бейне, жұмбақ мирас, Буырлыбұлақ қазынасы, Жармадағы таңбалы тастар, Көнелің көзі атамекенде, Шыңғыстау петроглифтері* секілді тақырыптағы зерттеулері бірілген.

Ғалымның болашақ жас ғалымдарды ғылымның тазалығына, адалдыққа, Отанды сүйіп, ол үшін қызмет етуге, талмай еңбектенуге шақырған өсиеттерін ұсынамын. Ғалымның осы айтқандарына қосымша талдаудың өзі артық секілді. Өздеріңіз көңіл көзімен оқып, бағамдарсыздар.

Міне ғалым өмірінің соңғы жылдарында осылай қазіргі түркітанудағы өзекті мәселелерді тізіп, зерттеп, болашақ түркітанушы мамандарға жол көрсетуші боларлық тамаша ғылыми зерттеу еңбегін сонлай бір үмітпен, сеніммен қалдырып кетті. Әрине, Алтай Сәрсенұлының бұдан да басқа ғылыми еңбектері, зерттеу монографиялары, мақалалары баршылық. Алайда жоғарыда атап өткеніміздей ғалымның көз жұмарынан біраз ғана уақыт бұрын қолынан туындаған осы еңбегінің маңызы зор. Әйгілі түркітанушы Алтай Сәрсенұлының қазіргі Қазақстан түркологиясы отансүйгіш, еліне шын берілген жас маманға ауадай зәру екендігін

кітаптың өн бойында ескертіп, үміт күтумен болған. Үмітіңді ақтармыз, құрметті Алтай Сәрсенұлы!

Әдебиеттер:

А.С. Аманжолов Түркі филологиясы негіздері. – Алматы: Мектеп 2012.